

Els Bonaplata: Tres generacions d'industrials catalans a l'Espanya del segle XIX (*)

Jordi Nadal i Oller

A la primavera i a començaments de l'estiu de 1830, fins al 3 de juliol, data de llur reembarcament per al continent, els barcelonins Josep Bonaplata —«fabricant privilegiat, per cinc anys», com a «introductor a Espanya de les màquines de filar els estams, i dels telers mecànics»— i Joan Rull —«fabricant reial, pel mèrit d'haver adoptat «la màquina de pintar índianes»— viatger per Anglaterra, amb el triple objecte de conèixer directament la indústria tèxtil del Lancashire, d'adquirir maquinària (per valor de més de 400.000 rals) i de col·locar «en una de les fàbriques principals de Manchester, per tal d'ensinistrar-se», un altre compatriota jove cognomenat Camps. Al final de la visita, de pas per França, «els dos industrials catalans» exposaren a l'embaixador espanyol a Londres, senyor Francisco de Cea Bermúdez, llur propòsit de muntar a Catalunya «una fàbrica de filats i teixits mecànics segons el nou mètode inventat i perfeccionat a Anglaterra, del qual s'han assabentat a fons, aconseguint d'introduir-se a tots els tallers i recollint les coneixences i les dades més interessants».

Enlluernat amb la idea, el diplomàtic s'apressà a escriure al compte d'Ofalia, el seu igual a París, amb la recomanació de què dispensés als dos viatgers «tota la protecció que pugui concedir-los, a fi de facilitar en el que sigui possible l'aconseguint de l'objectiu principal de llur viatge, que és el de recollir notícies sobre els progressos que ha fet en aquest país la fabricació d'aquells artefactes que més especialment ocupen la seva atenció en aquells moments», i amb l'advertència de què Josep Bonaplata no havia d'ésser confós amb el seu germà Ramon, exiliat a Marsella, i les suposades complicitats dels quals —que Cea desmentia rotundament— «en les trames que ordeixen els revolucionaris» havia motivat una nota de protesta del mateix Ofalia al compte de Polignac, president del Consell de ministres de França, el 12 de maig anterior (1). A començaments d'octubre, en una carta remesa per conducte de l'embaixada parisenca, Cea Bermúdez puntualitzà a Josep Bonaplata, encara a França, que estava disposat a abonar els seus projectes (que en aquest moment es concretaven en «establir a les muntanyes d'Astúries i Galícia algunes fàbriques de filats, teixits i pintats de cotó i també de construcció de màquines») davant del ministre d'Hisenda, a Madrid (2).

De tornada a Barcelona, Josep Bonaplata necessità uns mesos per a posar els seus

plans a punt i presentar-los al govern. Formalitzada el 13 de juny de 1831, la proposta oferia «el muntatge d'uns tallers amb màquines de filats o filatures d'estam i cotó pels sistemes de Keint i de Damforth, portades de l'estranger i mogudes per un vapor, i una fàbrica de fundició», a canvi d'un ajut econòmic (3). Una mica després, el 30 de setembre, mentre l'expedient seguia el seu curs a Madrid, l'industrial formà la «Societat Bonaplata, Vilaregut, Rull i Cia.», dotada amb un capital de 150.000 lliures catalanes (1.600.000 rals de velló) i amb una duració prevista de cinc anys (4). Finalment, el 22 de desembre el ministeri d'Hisenda féu públic el contracte amb l'empresari català, que s'articulava en divuit clàusules: les nou primeres per fixar amb tota precisió el nombre, o la capacitat, dels elements productius tocants al ram tèxtil, així com la quantitat anual de filadores i de telers (a més dels preus de venda corresponents) a construir a la fundició i al taller de maquinària; la desena, per consignar la renúncia de Bonaplata al privilegi d'introducció de maquinària tèxtil estrangera, que li havia reconegut una R.O. de 26 de novembre de 1829; l'onzena, facultant-lo, en canvi, per portar de fora, lliures de tot dret i per espai de cinc anys, el «ferro colat, coure i carbó de pedra que jutgi necessaris per al seu taller i fundició»; la dotzena per puntualitzar, no obstant, l'obligació «de provar els ferros colats de les fàbriques del Regne, especialment els de la Concepció de Marbella» i «també el carbó de pedra nacional, per tal de preferir aquells i aquest als estrangers en igualtat de circumstàncies, i donar compte al Govern de les observacions que pugin conduir al foment d'aquests rams tan interessants; la tretzena, per atendre la conveniència de permetre a la fàbrica l'estam anglès, a causa de la inferioritat de l'espanyol, encara que «sense impedir de provar també la llana llarga d'Aragó i terres de Talavera»; les tres següents per tractar de la indemnització de 65.000 duros (1.300.000 rals) concedida a l'empresari i la manera de cobrar-la; la dissetena, regulant la protecció de l'empresa de part de l'Intendent, i la darrera precisant el moment de recaptar el diner necessari per a satisfer l'import de la indemnització econòmica compromesa (5).

Per motius no expressats, que això no obstant serien fàcils de trobar, la fàbrica «a la anglesa» —és a dir, accionada per l'energia del vapor—, de «Bonaplata, Rull, Vilaregut i Cia.», no fou construïda «a les muntanyes d'Astúries i Galícia», com s'havia pensat, sinó al carrer Tallers de la ciutat de Barcelona. Del seu funcionament s'en tenen poques notícies. L'any 1832 sembla haver vist l'estrena de la fundició; el 1833, el de l'establiment de filats i teixits de diverses matèries (6). En el transcurs del primer semestre de 1835 l'empresa arribà a comptar amb una plantilla de sis a set-centes persones i s'estimà que «la utilitat que ha produït a la província és imponderable, ja que separant el proporcionar la subsistència a moltes famílies, ha servit com de model per a propagar els coneixements i les millores en una infinitat de branques» (7). Una mica després, a la nit atziaga del 4 al 5 d'agost del mateix any, la fàbrica i el taller foren víctimes d'un assalt seguit d'incendi que els reduí a cendres (8). L'aventura industrial de Bonaplata i els seus amics havia durat menys de quatre anys.

Malgrat això, la fàbrica Bonaplata ha restat com una pedra mil·liar en la història de la industrialització espanyola. Una mica abans d'èsser destruïda, Pascual Madoz ja li havia atribuït «una revolució completa» en la filatura de cotons (9). Onze anys més tard, quan les seves instal·lacions eren un simple record, el mateix autor hagué d'insistir en què el fum de la fàbrica Bonaplata havia marcat «el començament d'una nova era industrial» (10). Transcorreguts dos anys més, o sigui el 1848, Joan Illas féu, amb referència a ella, el primer ús a Espanya de l'expressió «revolució industrial» (11). Al cap de vint més, el 1867, Ildefons Cerdà iniciaria la seva *Teoría general de la urbanización* recordant que l'espectacle de la fàbrica Bonaplata, a la seva arribada a Barcelona, pro-

cedent de Vic, li havia fet comprendre «que l'aplicació del vapor com a força motriu senyalava per a la humanitat el final d'una època i el començament d'una altra»; es trobava, en definitiva, a l'origen de la seva vocació d'urbanista (12).

Sense deixar de reconèixer la perspicàcia d'aquests testimonis coetanis, l'historiador d'avui se sent inclinat a aigualir-los una mica.

D'una banda, el procés de la industrialització espanyola ha estat bastant més complex i zigzaguejant del que ells suggereixen. D'una altra, la història de la firma «Bonaplata, Vilaregut, Rull i Cia.» és, en ella mateixa, la història d'una iniciativa desenrotllada amb moltes dificultats i acabada de la manera més desastrosa, que marca decisivament el destí del seu protagonista principal. Tant, almenys, que com a símbol de l'arrancada industrial cal mirar-la com un exemple de les resistències, els obstacles i les temptacions oposades a la modernització econòmica a l'Espanya del segle XIX.

Quan a Londres confià els seus somnis a l'embaixador Cea, Josep Bonaplata no era cap adventici. Nascut, el 1795, del matrimoni format per Ramon Bonaplata i Roig (13) i Teresa Corriol i Sala, havia treballat molts anys al taller familiar de pintats d'indianes, tot ajudant a situar-lo en el lloc vuitè, dels quaranta-set que formaven el cens barceloní el 1829 (14). Un xic abans, en aproximar-se la data de retirada del pare —«per la seva edat ben madura»— i d'accés de l'hereu Salvador (la mare procedia de la parròquia de Sant Salvador de Breda (15), pertanyent a la diòcesi gironina) al capdavant del negoci (16), Josep Bonaplata hauria preferit emancipar-se i formar companyia amb Joan Vilaregut. La joventut, l'ímpetu dels socis nous es deixaria sentir immediatament: el 1828, Bonaplata i Vilaregut sembla que han instal·lat, en una fàbrica de Sallent (d'on era el segon) llogada a la família Torres i Amat, els primers telers mecànics aplicats al cotó; pel novembre de 1829 arrencaren el permís, ja citat, d'introduir màquines estrangeres «d'ordir, adobar i teixir tota mena de fils»; per les mateixes dates, les dificultats en l'ús de l'aigua del Llobregat induïrien els joves empresaris a abandonar Sallent i construir una fàbrica nova, i pròpia, al vapor, a la costa (16 bis). En qualsevol cas, el fill de l'estampador aspirava a convertir-se en fabricant de ple dret. Per tal d'escollir la maquinària més pertinent i familiaritzar-se amb ella, Bonaplata decidí traslladar-se, en companyia de Rull —nou soci— i de Camps, al Regne Unit.

La notícia de l'ajut oficial a l'empresa fou rebuda molt malament a Catalunya. Els cotoners locals temien una repetició del cas Dollfus, el notori fabricant de Mulhouse que, com a contrapartida a la seva promesa d'erigir una planta tèxtil al Real Sitio de San Fernando, havia forçat la R.O. del 3 de juliol de 1829, que el facultava per introduir l'enorme quantitat de 30.000 peces, de 35 vares cada una (877.695 metres en total), de percal i mussolines estampades d'Alsàcia (17). El privilegi, que contradeïa el règim prohibitiu aleshores imperant, havia causat el pitjor efecte al Principat (18). Com encara alguns historiadors actuals semblen aventurar, Bonaplata ¿no seria «un simple contrabandista que estava muntant tot l'aparell de la seva fàbrica de vapor per justificar l'entrada il·legal de teixits de fora»? (19). A fi d'evitar tal eventualitat, la Junta de Comerç catalana ja manifestà la seva oposició al projecte en la data de 25 de febrer de 1831 (20) i la mantigué, sense concessions, per espai de més de dos anys. Solament pel març de 1833, després d'una minuciosa visita d'inspecció, la Junta canvià d'actitud i reconegué cautelosament que no hi havia hagut engany, que Bonaplata estava acomplint les seves promeses: «S'observa a l'establiment que hi ha assiduitat en el treball. S'hi han invertit ja i continuen invertint-s'hi sumes importants i la indústria rebrà un impuls notable d'un projecte tan interessant, si continuant l'empresa en el mateix sistema d'activitat que fins ara, s'aconsegueix la satisfacció de veure'l realitzat en la forma contractada» (21).

No correspon fer aquí la narració de les commocions socials que, a l'estiu de 1835, acabaren amb l'establiment. De resultes d'una embrollada combinació de factors molt diversos, entre els quals Maluquer destaca, amb encert, l'ingredient luddita (l'odi dels treballadors a domicili contra les labors mecanitzades) (22), el fet és que l'empresa que simbolitzava la moderna indústria catalana havia estat destruïda. En canvi, sembla procedent rastrear la reacció del seu promotor. Imaginem l'angoixa de l'industrial que, en unes hores, havia vist anul·lat l'esforç de tants anys. Tenim coneixement del seu primer reflex consistent en preservar la resta del seu patrimoni. Als quatre mesos del desastre, Josep Bonaplata adquirí, per 187.000 rals, la finca denominada «El Espinar», al terme de Liria, antiga pertinença del monestir valencià de Sant Miquel dels Reis, que havia estat desamortitzada el 1821 (23). Aleshores, com ara, la propietat rústega rendia poc, però era considerada un bé segur. La granja, a la qual pertanyia «el millor del terme en terres de conreu, vinyars, oliveres, garrofers i figueres, dels quals hi ha molta plantació», i contenia «una masia sòlida i magnífica amb totes les oficines necessàries, un oratori, una cisterna magnífica per a conservar les aigües pluvials per al consum, i diferents basses per a l'abast dels ramats», havia de convertir-se en el refugi predilecte de l'antic fabricant. El nou amo la millorà amb un molí olier i una plantació d'ametllers espectacular (24). Bonaplata fa l'efecte d'haver estat un propietari il·lustrat, cada cop més atret per les feines camperoles.

En les mateixes dates en què es feia am El Espinar, l'ex-industrial invertí la suma de 1.490.000 rals en la «Companyia del Canal de Tamarit», promoguda des de Barcelona pel seu amic Antoni Gassó i Calafell (25), per a «la pruïja colossal» d'unir les aigües del Cinca-Essera, a la província d'Osca, i les del Segre, a la de Lleida, amb vista al regadiu de la comarca d'entremig —la Llitera— i a la comunicació de l'Alt Aragó amb la mar. El projecte s'inscrivía, doncs, dins la «mania canalista» que a Espanya, de la mateixa manera que a Anglaterra o a França, precedí a l'era ferroviària, i havia estat privilegiat per la Cèdula Reial del 25 d'abril de 1834. La societat havia de dotar-se amb un capital de 120 milions, per al qual es calculava un rèdit anual del 58 per 100. És lògic que aquest premi atragués els inversors, però també ho és que suscités l'oposició de les poblacions que, al capdavant, haurien de satisfer-lo (26). Els censos exigibles als beneficiaris de l'obra eren desmesurats. Entenent-ho així, un grup d'accionistes encapçalat per Pascual Madoz preconitzà un canvi dels estatuts socials que conciliés els interessos dels pobles i dels capitalistes (27). Fou inútil. L'empresa s'estavellà contra el seu propi egoisme i no pogué prosperar. El 1845, en consignar-los al seu testament, Ramon Bonaplata hagué d'atribuir un valor nul als tres títols del Canal de Tamarit de Llitera heretats del seu germà Josep. Amb el nom definitiu de Canal d'Aragó i Castella i el protagonisme final de Joaquim Costa, el somni —molt retallat— de Gassó i els seus consocios no es faria realitat fins el 1906.

Ensems que buscava seguretat per al patrimoni restant, el nostre heroi s'aplicava a fer inventari de les pèrdues sofertes en l'incendi de la fàbrica i a passar el compte al ministre de la Governació, el 27 de novembre de 1835. La suma dels danys ascendia a 2.696.625 rals i 17 maravedissos; el seu causant havien estat «els trastorns polítics que no saberen aturar les autoritats civils i militars» (28). Finalment, l'administració era responsable i havia d'indemnitzar. Perplex, el ministre decidí sol·licitar el dictamen de la Diputació Provincial de Barcelona i del Consell Reial. Ambdós organismes s'inclinaren a favor de les tesis del demandant. El segon afegí, tanmateix, que la reparació corresponia a la ciutat de Barcelona, la qual podia satisfer-la, per meitats, mitjançant un repartiment veïnal i un lleuger augment dels drets de portes.

Sense atendre la darrera suggerència, Joaquín M.ª López, titular del ministeri de

Governació, passà finalment l'expedient a les Corts, amb la súplica de què autoritzessin el Govern a què, «segons que ho permeti l'escassetat del Tresor Públic, indemnitzés la societat referida de manera que pogués refer-se aquell establiment». Encara que la solució era justa, la penúria extrema que travessaven les finances estatals li treia tota efectivitat. Comprenent-ho així, «el senyor Josep Bonaplata acudí a les Corts amb la seva exposició del 1er d'abril d'aquest any (1837), en nom de la societat indicada, per manifestar que sense intenció de renunciar el dret d'indemnització que té entaulat, i volent conciliar aquesta demanda justa amb un auxili que pogués acordar el Govern en mig de les dificultats actuals, proposa que per tal de no deixar desterrat un començament d'indústria que, dut a l'estat de perfecció, no solament podria competir amb la indústria estrangera, sinó que fins i tot l'allunyava del nostre país, s'atrevia a comprometre's de bell nou a remuntar un taller de construcció de màquines i una fundició de ferro colat en escala major que el destruït, per aconseguir d'aquesta manera reorganitzar el principi radical de la indústria espanyola, tot esperant amb fonament que les Corts, no menys penetrades de la utilitat i importància de l'objecte, autoritzarien competentment el Govern de S.M. a fi que pogués facilitar-li, en virtut de contracte nou que s'atorgaria, la quantitat que es convingués». Les Corts sotmeteren la proposta nova a la seva Comissió d'Hisenda. Sens perjudici de reiterar la «justícia rigorosa» de la indemnització, el parer de l'última fou que l'arranjament definitiu havia d'incloure la renúncia formal a cobrar per part de Bonaplata i associats.

Superada la desmoralització causada per la pèrdua de les instal·lacions del carrer Tallers, l'antic fabricant havia estat guanyat, novament, per la passió industrialista. El 20 de maig del mateix 1837 —bastant abans, doncs, de què la Comissió d'Hisenda resolgués— Josep Bonaplata formà a Madrid la societat «Bonaplata, Sanford y Cía», amb la finalitat d'erigir la fundició i la indústria de construccions mecàniques proposades al Govern (29). William Sanford era un maquinista anglès molt acreditat a la capital. La societat acabaria instal·lant-se en l'ex-convent de mercedaris descalços de Santa Bàrbara, al bo del barri d'Hortaleza (30), procedent de béns nacionals (31). Bonaplata, que als seus quaranta-dos anys continuava solter, improvisà una llar en una de les habitacions del mateix edifici.

L'associació amb Sanford es prolongà per espai de dos anys i mig. El 27 de novembre de 1839, sense que sapiguem per què, Josep Bonaplata desmuntà l'anglès de la societat, tot relegant-lo a la condició de simple tècnic, i incorporà a ella els seus dos germans Ramon i Narcís. És possible que la convicció de quedar definitivament sense hereus directes l'induí a promoure els membres més joves de la família. Però tampoc no es pot descartar que, sentint-se sol i potser malalt, busqués la companyia física, més encara que mercantil, dels seus. En qualsevol cas, Josep, Ramon i Narcís Bonaplata formaren la raó social «Bonaplata Hermanos» amb el doble objecte de continuar l'explotació de l'establiment madrileny i de muntar-ne un altre, de fundició primer i de construccions mecàniques després, a la ciutat de Sevilla. Per tal de sostenir ambdós negocis, els tres socis escriraren un capital de 200.000 rals, destinat a la fàbrica capitalina, i un altre de 90.000, per a la sevillana. Aquestes sumes havien d'ésser aportades per parts iguals, llevat dels darrers 50.000 rals de la primera, que serien prestades per Josep a l'interès del 6 per 100, i una eventual ampliació de la segona (fins a 200.000 rals), igualment compromesa pel germà més gran, en cas de què fos necessari. En Ramon administraria la factoria de Madrid i en Narcís la de Sevilla. Autorelegat a la condició de soci passiu, sense sou, en Josep imposà, no obstant, l'obligació de consultar-li «qualsevol dubte que s'esdevingui sobre la marxa de la fàbrica» i de demanar-li consentiment «per fer-se substituir en aquells encàrrecs personals que per aquest contracte s'imposen a ca-

da un dels directors per alguna altra persona» (32).

En associar-se per la tardor de 1839, els tres germans Bonaplata havien fixat a la companyia una durada de deu anys. Aquest termini no es complí. Als dos anys justos d'haver començat a córrer, en Narcís demanà la separació, tot obligant a refer els pactes (33). Per un costat, el benjamí quedà com amo únic de l'establiment que ell mateix havia muntat a la capital andalusa. Per l'altre, en Josep i en Ramon es reservaren la propietat de la fàbrica de Madrid així com l'ús exclusiu de la marca. Reconstituïda en aquestes condicions, la firma «Bonaplata Hnos.» fou objecte d'un contracte nou pel maig de 1834, escripturant-se un capital de 403.063 rals i 13 maravedissos, dels quals 263.451 rs. i 1 ms. corresponien a en Josep, «segons els llibres actuals», i els restants 139.616 rs. i 29 ms. a en Ramon, administrador únic, com abans, encara que amb el compromís de compartir la feina amb el germà «en qualsevol cas que a aquest li aballeixi» (34).

Aquesta reserva constitueix un índex de la precària condició física del beneficiari. L'«abelliment» de l'escriptura ha de relacionar-se amb l'estat de salut del creador de la fàbrica de «Santa Bàrbara». Des del 1839, almenys, Josep Bonaplata sofria trastorns respiratoris greus, que l'impedien d'atendre regularment els negocis. El seu testament, fet pel maig de 1840, ja havia estat una cautela enfront del risc d'un atac fulminant que l'impedís d'expressar la darrera voluntat (35). La circumstància de lliurar-lo a un dels seus marmessors el dia 30 de maig de 1843, quan es disposava a traslladar-se a Líria, fa entendre que el viatger temia el pitjor.

Els temors del peregrí eren justificats. A la vila de Bunyol, quan es trobava prop d'arribar a la finca tan estimada, l'amo de El Espinar sucumbí al darrer atac d'asma, el 2 de juny de 1843 (36). Comptava 48 anys d'edat i no deixava successió directa, puix que una nena —Sofia— nascuda de la unió il·legítima amb Jesusa Romero de Oliván (37), a la qual finalment sembla haver fet la seva esposa (38), havia premort tres anys abans, el 3 de juny de 1840 (39). Aquesta circumstància, prevista en el testament del finat, convertí els seus dos germans menors en hereus únics del difunt.

¿Com eren en Ramon i en Narcís, convertits en successors de Josep Bonaplata? Comencem pel primer, a qui competia finalment la propietat completa de «Santa Bàrbara» (40). Nascut a Barcelona l'any 1799 (41), en Ramon visqué una adolescència marcada doblement per la guerra contra el francès i pel rebuig de les idees i les pràctiques absolutistes. Hom explica que fou el primer a disparar el canons contra l'edifici barceloní de la Inquisició, en una de les bullangues de 1820 (42). Consta que visqué exiliat al sud de França, amb algun viatge a Suïssa (43), durant la major part de la «dècada ominosa». Hem esbrinat que una de les seves disposicions finals consistí en deixar un llegat «a les ordes piadoses i Llocs Sants de Jerusalem» i «a més dotze rals per a socors de les famílies dels qui moriren en la guerra contra Napoleó Bonaparte» (44). Liberal, patriota i creient, una altra clàusula testamentària ens el mostra poc vanitós, enemic de l'ostentació: sobre «la forma d'enterrament, misses i sufragis que hagin de celebrar-se per a la seva ànima» prega (a la seva muller) que no hi hagi cap despesa supèrflua, tot atenint-se al més modest i econòmic, perquè aquesta és la seva voluntat, l'acompliment de la qual l'exigeix en tots els possibles».

Per al futur, l'episodi més rellevant de la joventut de Ramon Bonaplata fou l'exili marsellès, del 1823 al 1830. I no pas per les seves presumptes activitats revolucionàries, a les qual ja hem fet referència, sinó per les seves activitats professionals, com associat d'una casa de comerç (45). Marsella era, en aquella època, una ciutat de poc més de 150.000 habitants, notòria per la seva indústria química i pel tràfic del seu port. Un dels negocis de més rendiment era la importació de plom espanyol, embarcat als anco-

ratges de la Penibètica. Dues firmes d'origen hispànic, la de Luís Figuroa i la de «Cabanelles, Frères et Cie.» (fins a 1826), estaven guanyant crèdit i diners amb ell (46). Sense arribar a suposar que el nostre exiliat s'hagués ocupat en una o altra, no tenim cap dubte de què els èxits d'ambdues havien d'obsessionar-lo durant la resta dels seus dies.

Acollint-se a una de les amnisties decretades per Ferran VII, Ramon Bonaplata regressà en el transcurs del 1831. L'acompanyaven la seva muller, Josefina Roura i Bonet, filla del científic Josep Roura i Estrada, titular de la càtedra de «Química aplicada a les arts» (sufragada per la Junta de Comerç), que el 1826 s'havia fet famós per haver il·luminat amb el gas d'hulla el saló de la Llotja del Mar barcelonina, i el fill d'ambdós, Eduard Bonaplata i Roura, nascut a Salon de Provença el 1829 (47). En Ramon degué tornar desenganyat de la política i amb la preocupació de donar estabilitat a la seva jove família. Aquest seria el motiu de què entrés a formar part de l'empresa «Bonaplata, Rull, Vilaregut i Companyia», el 24 de juliol de 1832 (48). A Barcelona primer i a Madrid després, l'antic «revolucionari» hauria de romandre durant més de deu anys a l'ombra del seu germà Josep.

En veure's amo absolut de la fundició madrilenya, a mitjan l'any 1843, el primer pensament de Ramon fou desprendre's d'ella (48). Encara que la venda fracassà, probablement per la curtedat de les ofertes, l'intent té, per a nosaltres, l'interès de descobrir les il·lusions i les intencions del propietari. Per una banda, una fàbrica d'aquesta mena tenia a Castella unes possibilitats d'expansió molt limitades; per una altra, la febre minera que s'anava apoderant d'Espanya avivava en l'amo nou el caliu dels vells records marsellesos. El negoci veritable no es trobava en el benefici del ferro sinó en l'explotació de mines. Conseqüent amb la seva idea, Ramon aprofità la primera oportunitat (uns treballs no cobrats) per a apoderar-se de la mina de plom «La Virgen», la més acreditada del terme de Bailèn (50). Un deute de més de 676.444 rals, contret per posar-la en obra, i que es trobà pendent al moment del seu òbit, el 1850, expressa ben bé a la clara la pruija del flamejant miner (51). Després d'ell, el fill més gran, Eduard (52) assumiria plenament les il·lusions paternes, en fixar la seva residència en aquella localitat de la Sierra Morena i abandonar a les mans de la seva mare la cura de la factoria madrilenya (53). Però abans d'entrar en la història de la tercera generació dels Bonaplata industrials, convé referir-se a la trajectòria del menor dels membres de la segona.

Narcís Bonaplata degué assemblar-se més a en Ramon que a en Josep. Nascut el 1807 (53 bis), a Barcelona com els seus germans, les primeres notícies que el concerneixen són dues cartes del seu pare, datades a 26 de maig i 26 de juny de 1823, per a prevenir-lo contra la corrupció dels mals cristians «en aquest temps infeliços», contra l'epidèmia que a vegades són els llibres per a perdre les nostres ànimes», contra la doctrina enganyosa propagada per «El Zurriago» i «La Tercerola» (els diaris més corrosius del Trienni, certament), contra l'error dels «qui us aparteu de la doctrina catòlica, apostòlica, romana» (54). El destinatari de la doble filípica era un adolescent de setze anys. Aquesta joventut extrema degué lliurar-lo de seguir el seu germà pels camins de l'exili, uns mesos més tard. En Narcís romangué a Barcelona durant els anys de la reacció absolutista, probablement empleat al taller familiar de pintats fins que ingressà a «Bonaplata, Rull, Vilaregut i Cia». (55), la fàbrica de la qual intentaria defensar amb les armes el 1835 (56). O sigui, una joventut lliurada al treball, sense temps ni avinentesa per a altres activitats, si bé també coherent amb la seva manera de pensar i de sentir, com ho demostraria el fet de desposar una parisenca, plebea per més dades, que acudí a l'altar sense més dot que «les robes del seu ús», davant dels 400.000 rals aportats pel cònjuge (57). El matrimoni de Narcís Bonaplata i Palmira Michel es celebrà a Barcelona el 1836. La parella tingué el seu primer fill a València l'any següent. No seria estrany

que les reticències del clan Bonaplata davant d'una unió tan desigual hagués aconsellat el canvi d'aires.

que les reticències del clan Bonaplata davant d'una unió tan desigual hagués aconsellat el canvi d'aires.

L'expatriació havia d'ésser definitiva. Després de passar a Madrid, com a soci de «Bonaplata Hermanos», el 1839, en Narcís acceptà, suposem que amb sentiment d'alliberament, l'encàrrec de muntar i dirigir la factoria sevillana, el 1840. L'èxit l'acompanyà en l'empresa. Instal·lada, com la de Madrid, en un convent desafectat, la fundició de «San Antonio» fou la més important de la capital andalusa, fins a erigir-se la de «Portilla White», el 1857. Unes de les seves obres mestres foren les peces del pont metàl·lic anomenat d'«Isabel II», sobre el Guadalquivir, que imita el pont del Carrousel, sobre el Sena, a París (58). No satisfet amb aquest desenvolupament, el menor dels Bonaplata creà, a més, una filatura de llana, que el 1861 comptaria amb 30 cardes i 810 fusos, i un petit tint de cotó (59). Com en molts altres casos, Sevilla captivà el foraster; en justa correspondència, l'empresari català es lliurà a ella sense reserves. El 1846, Narcís Bonaplata i José Mª de Ybarra, dos regidors municipals oriünds del nord d'Espanya, brindaren a la ciutat que els havia adoptat la idea d'organitzar anualment un certamen ramader (60). El certamen, conegut de seguida com a Fira d'Abril, arrelà en la forma que tothom sap.

La descendència de Narcís i Palmira es completà amb dues filles, ambdues sevillanes, que reberen els noms de Josefa (nascuda el 1842) i de Malvina (el 1844). Per manca d'un altre baró, Òscar, el fill valencià, semblava destinat a continuar els negocis paternals. En efecte li mancaren condicions personals per a fer-ho. Dèbil de caràcter i vel·leïtós, preferí cursar la carrera d'advocat a la d'enginyer i portà una vida dissoluta, amb múltiples aventures sentimentals i mercantils, que causaren moltes penes als seus parents (61). Convençut de què no podia comptar amb ell, el seu pare optà finalment per vendre la fundició (62) i la fàbrica tèxtil i retirar-se. Narcís Bonaplata morí a Sevilla, el 1869. Amb ell desapareixia, sense successors efectius, el darrer membre, i el més jove, de la segona generació del llinatge industrial dels Bonaplata.

En termes empresarials, que són els que aquí interessien, la tercera generació quedava reduïda al nebot Eduard Bonaplata i Roura, fill de Ramon i Josefina, a qui hem deixat a Bailèn, al davant de la mina «La Virgen» adquirida pel seu pare. Després dels èxits de Gàdor, Almagrera i Campo de Cartagena, els anys 1850 foren els del despertar de la indústria plomera de Sierra Morena (63). Eduard, un dels seus més decidits impulsors, degué enriquir-se amb ella, com semblen provar-ho el fet de casar-se amb la filla d'un poderós hisendat local el 1860, de socórrer generosament la seva mare, entrampada fins als ossos, el 1867 (64), de construir una de les millors fundicions de l'indret (65), i d'adquirir per a residència familiar la casa-palau del duc d'Osuna i del Infantado, el gener de 1869 (66). La mansió, coneguda localment amb el sobrenom d'«El castillo», era la més bonica de Bailèn i sumava «2.580 m² en tota la seva extensió, inclús quadres, paller, magatzem i patis» i es componia «la seva part principal de pis baix amb unes quantes habitacions entre salons de pas i cambres dormitoris, cuina i cellers; i el pis alt de més habitacions, també entre salons de pas i dormitoris i les seves corresponents golfes en tota ella». Per amoblar-la dignament, el propietari nou féu portar una partida de caoba directament de Cuba (67). Rumbós, i una mica pròdig, el continuador d'aquell Ramon Bonaplata tan auster, obsequià els seus conciutadans amb el primer teatre de Bailèn, instal·lat al seu càrrec en una fonda antiga del carrer de San Sebastián. En agraïment als seus mèrits, i a les seves afeccions, el municipi el designà membre de la comissió encarregada de revisar els comptes comunals el novembre de 1871 (68), i de la comissió «d'ornat públic» el setembre de 1873 (69).

La bona estrella de l'Eduard era, no obstant, una estrella fugaç, pròxima a extingir-se

a la darrera data. Sense que sapiguem per què, les mines «La Virgen» i «El Correo», conegudes conjuntament amb el nom de «Coto Bonaplata», que formaven la part millor del patrimoni del nostre home, passaren, probablement amb la fundició «La Minerva», a les mans d'Ignacio Figueroa cap el 1875 (70). El 15 de setembre del mateix any, a causa d'un deute impagat, la justícia adjudicà la seva residència «El Castillo» a la societat minera «Los amigos de Reding» (71). Tres més tard, a les mateixes dates que el jurat de l'Exposició Internacional de París li premiava amb medalla de bronze una mostra de sulfur de plom (72). L'Eduard, fiador sense recursos d'un tal Juan Francisco de Urda, arrendatari insolvent dels drets de consum de cereals i sal durant l'exercici de 1874-75, veia executar, aquesta vegada per l'ajuntament, la resta dels seus béns: la mina «La Perla», amb el seu «malacate» (aparell per al desguàs); el «carrasclar de Burguillos» (22 fanegues de terra, poblada d'alzines la major part); i la «devesa de les Yeguas» (532 fanegues, amb unes quantes hortes de reg, perquè termenejava amb el riu Guadiel), el sòl de la qual contenia les mines «Emma I» i «Emma II» (73). L'adjudicatari tornà a ésser «Los amigos de Reding» (76), aleshores en plena eufòria (75).

Arruïnat, Eduard Bonaplata consumí la resta dels seus dies (fins al 12 de febrer de 1896) a diversos pisos, cada vegada més modestos, dels carrers Fuencarral i Churrucà, de Madrid. El 1880 hagué de vendre «El Tejar del Cerro», on havia acabat la fundició origen de la fortuna familiar; el 1883 féu el mateix amb «El Espinar», la finca compartida amb els seus germans (76). Del seu matrimoni amb la bailenca Juana Godoy Robles havia tingut deu fills, dels quals només dos nois i una noia assoliren l'edat adulta. Dels barons, el més gran, Eugeni (n. el 1869), optà per marxar a Filipines; Ernest, el petit (n. 1870), escollí, en canvi, la carrera militar. Després de tres generacions, la veta industrial dels Bonaplata s'havia esgotat.

NOTES

(*) Una versió castellana d'aquest article ha estat publicada a la «Revista de Historia Económica» (Madrid), n.º 1, 1983.

1.- La carta, de data 5 de juliol de 1830, es conserva a l'A.G. de Simancas, amb la referència E. 8235. Dec el seu coneixement, així com el de la que es menciona a la nota 2, a la generositat de Gonzalo Anes.

2.- Aquestes precisions es contenen en el bitllet de Cea Bermúdez a Ofalia, tot confiant-li el seu missatge per a Bonaplata (la mateixa referència d'arxiu que la de la nota precedent).

3.- Cf. el «Dictamen de la comissió d'Hisenda sobre la indemnització sol·licitada pel Sr. Josep Bonaplata, del comerç de Barcelona» (infra nota 28).

4.- VICENS VIVES, J.: *Industrials i polítics del segle XIX*, Ed. Teide, Barcelona, 1958, ps. 49-50. Els consocis de J. Bonaplata en aquesta primera companyia eren Joan Rull, Josep Giral, Miquel Vilaregut, Valentí Esperó i Josep Colomer. El 24 de juliol de 1832, en virtut de contracte nou, s'incorporarien a la societat Ramon i Narcís Bonaplata (*apud* «l'Escriptura de conveni i concòrdia entre el senyor Josep Bonaplata i el senyor Josep Giral, per si i en virtut de poders d'alguns interessats en l'assumpte de la indemnització deguda per la crema de l'establiment el 1835», Arxiu Històric de Protocols de Madrid, notari Raimundo de Gálvez, protocol 23.527, de data 5 d'octubre de 1837). Cal precisar, encara, que els poders a què acabem d'al·ludir (que acompanyen

l'escriptura mencionada) inclouen igualment en Salvador, el més gran dels germans Bonaplata. En canvi, en cap cas no es citen els dos fills restants de la parella Bonaplata-Corriol: Jeroni, l'existència del qual, ja acabada, coneixem per una pietosa al·lusió en el testament d'en Ramon (infra nota 44), i Dolors, la mare de Fèlix Macià i Bonaplata, un dels homes de «La Maquinista Terrestre y Marítima, S.A.», a qui cabria l'honor d'acabar el ferrocarril de Sant Joan de les Abadesses a Barcelona, el 1881.

5.- Circular de la Direcció general de Rendes, de la qual es conserva una còpia a l'Arxiu de la Junta de Comerç de Barcelona (Biblioteca de Catalunya), lligat 80, n.º 1060. El document fou publicat per M. GARCIA VENERO al seu llibre *Cataluña*, Editora Nacional, Madrid, 1954, ps. 93 a 97.

6.- Aquestes dades es dedueixen del document citat a la nota 21, del 4 de març de 1833, en el qual es notifica que la comissió de la Junta de Comerç, nomenada el 3 de gener precedent, «veié la fundició de diverses peces, algunes d'elles excel·lents i unes altres de magnitud bastant gran», en tant que la fàbrica tèxtil es trobava pendent del muntatge de la màquina de vapor, «acabada d'arribar», que l'havia de moure.

7.- *Estadística de España... escrita en francés por Mr. Moreau de Jonnés, traducida y adicionada por el Lic. D. Pascual Madoz e Ibáñez*, Imp. de M. de Rivadeneyra i Cia., Barcelona, 1835, p. 194.

8.- «El mismo día y por el mismo movimiento, fue asaltada y en parte destruída otra fábrica, de propiedad exclusiva del que suscribe (Joan Vilaregut, el socio de Bonaplata), en la villa de Gracia, extramuros de Barcelona. Era el primer blanqueo montado a la moderna, con máquina de vapor, etc., etc. De resultados de aquel desastre, hubo que deshacer la fábrica, perdiendo las tres cuartas partes del capital que se había invertido en ella» (carta de J. Vilaregut al director del diari *La Nación*, de Madrid, reproduïda al *Diario de Barcelona* del 13 de gener de 1853).

9.- Cf. nota 7.

10.- MADOZ, *Diccionario...*, volum III, 1846, p. 478.

11.- *Memoria sobre los perjuicios que ocasionaría en España, así en la agricultura como en la industria y comercio la adopción del sistema del libre cambio*, Imp. d'A Gaspar, Barcelona, 1849 (a la p. 83 es precisa que fou redactada pel maig de 1848), p. 50.

12.- CERDÀ, Ildefons: *Teoría general de la urbanización, y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, volum I, Imp. Española, Madrid, 1867, p. 7.

13.- De l'escassa informació relativa a l'iniciador de la dinastia industrial cal destacar el fet d'haver estat elegit regidor municipal de Barcelona el 26 de juliol de 1812, sota el domini francès. (MERCADER, Juan: *Barcelona durante la ocupación francesa, 1808-1814*, C.S.I.C., Madrid, 1949, p. 180).

14.- GRAELL, Guillermo: *Historia del Fomento del Trabajo Nacional*, Imp. de la Vda. de Luis Tasso, Barcelona, s.a., ps. 428-429.

15.- La partida de bateig puntualitza que havia nascut el 19 de maig de 1761 i era filla de Salvador Corriol, moliner, i de Francesca Sala (Arx. Par. de Breda, Bateigs, llibre 3er., p. 162).

16.- Circular de la firma, de data 24 des. 1829, a l'Arx. de la Junta de Comerç de Barcelona, lligat 79, n.º 442).

16 bis.- Cf. BENET i CLARÀ, Albert: «La indústria tèxtil a Sallent», a «*L'esparver*» (Sallent), VI, n.º 34-35 (nov. 1980-abril 1981), ps. 18-21. Aquest article, que aclareix alguns punts foscos, si bé no tots, m'ha estat comunicat per Ernest Lluch.

17.- Els pactes entre Dollfus i la Hisenda es contenen en la circular impresa que la Dir. General de Rendes dirigí a Duanes el 13 d'agost de 1829 (un exemplar a l'Arx.

de la Junta de Comerç de B., lligat 79, n.º 333).

18.- GRAELL: *Historia del Fomento...*, pàgs. 29 a 36.

19.- IZARD, Miquel i ARACIL, Rafael: «El procés d'industrialització», dins del fascicle *Col·loqui d'historiadors. Barcelona, 3-4 de maig de 1974* (organitzat pel Centre d'Estudis Històrics Internacionals, de la Universitat de Barcelona), edició patrocinada per la Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1974, p. 95.

20.- «...por ningún estilo es de accederse a los proyectos de Bonaplata» es diu en una carta de la Junta a l'Intendent de Catalunya (Arx. J. de C. de B., llibre 136, sense foliar). El 12 de març del mateix any, Pau Fèlix Gassó, secretari de l'entitat, envià còpia d'aquest informe a Marcos de Urquidí representant de la Junta a Madrid, amb l'encàrrec d'eleva-lo al ministre d'Hisenda (Ibid., lligat 79, n.º 771).

21.- Comunicació de la Junta a l'Intendent, datada a 4 de març de 1833 (Ibid., llibre 137, s. d.).

22.- MALUQUER DE MOTES, Jordi: *El socialismo en España, 1833-1868*, Ed. Crítica, Barcelona, 1977.

23.- Arxiu del Regne de València, Protocols Notarials, Protocol 8.917 (notari Salvador Hervàs). L'escriptura de venda és del 24 de desembre de 1835. Els venedors foren els germans Francesc Casabone, hisendat, i Carme C., muller de Joan Josep Ferrando, comptador de propis de la província de València, els pares del qual havien comprat la finca a Manuel Bas i aquest al Crèdit Públic el 1821.

24.- MADDOZ: *Diccionario...*, VII, 1847, p. 570. Gràcies a aquestes millores, el valor de la finca havia passat de 187.000 rals, en el moment de l'adquisició, a 240.000 a la mort de l'adquirent (cf. testament de Ramon Bonaplata, infra nota 44).

25.- Antoni Gassó, molt probablement emparentat amb aquell Fèlix Gassó que, com a secretari de la Junta de Comerç, tanta oposició havia fet a la fàbrica de «Bonaplata, Rull, Vilaregut i Cia.». Serà un dels marmessors testamentaris d'en Josep i un dels tutors i curadors de Sofia, la filla d'aquest.

26.- Cf. BIARGE, Aurelio: «Un modelo capitalista para la provincia de Huesca en 1834. El canal de Tamarite», a *Cuadernos aragoneses de economía* (Universitat de Saragossa), curs 1977-1978, ps. 51 a 63.

27.- MADDOZ: *Diccionario...*, XIV, 1949, p. 583.

28.- Cf. «Dictamen de la comissió d'Hisenda, sobre la indemnització sol·licitada pel senyor Josep Bonaplata, del comerç de Barcelona», al *Diario de sesiones de las Cortes Constituyentes (17 de octubre de 1836 a 4 de noviembre de 1837)*, volum VII, Madrid, 1872, ps. 4703 i 4704. El document reconstrueix la història entera del contenciós, a partir de la notificació dels danys causats per l'assalt de la fàbrica, de 27 de novembre de 1835.

29.- Informació procedent del document notarial citat a la nota 32.

30.- En deixar assentat que el convent de Santa Bàrbara era a Barcelona, i no a Madrid, el llibre d'Albert DEL CASTILLO, *La Maquinista Terrestre y Marítima, personaje histórico (1855-1955)*, I. G. Seix y Barral, Barcelona, 1955, p. 31, introduí en la història, de per ella ben fosca, dels Bonaplata un element de grant confusió. Un dels confosos fou el mateix VICENS VIVES, en el seu *Industrials i polítics*, ps. 56-57.

31.- Aquest origen, que podia imaginar-se, és confirmat en el testament de Ramon Bonaplata (infra nota 44).

32.- «Escriptura de societat atorgada entre els senyors Josep, Ramon i Narcís Bonaplata, germans, que té per objecte la continuació de la fàbrica de construcció de màquines de ferro colat» (A.H.P.M., proto. 23.549, notari Raimundo de Gálvez).

33.- L'escriptura de separació fou atorgada el 25 de nov. de 1841, davant del nota-

ri madrileny Gumersindo de Gálvez, segons es diu al document citat a la nota 34.

34.- «Escriptura de societat per a la fundició de ferro, atorgada entre els senyors Ramon i Josep Bonaplata, el 10 de maig de 1843» (A.H.P.M., protocol 25.159, notari Nicolás Ortiz).

35.- «Testament del senyor Josep Bonaplata» (A.H.P.M., protocol 24.939, notari Raimundo de Gálvez).

36.- Arx. Parroquial de Sant Pere Apòstol de Bunyol (València), registre d'enterraments, volum X, foli 356 v. Dec la comunicació d'aquest document a l'amabilitat del capellà rector, senyor Josep Monter.

37.- Mitjançant una còpia de la partida incorporada al testament del seu pare (supra nota 35), sabem que la criatura havia estat batejada el 24 de setembre de 1839, a la parroquial de Sant Lluís, i se li havia «tirat aigua de socors». La partida menciona la seva condició de «filla natural».

38.- La partida d'enterrament (supra nota 36) puntualitza que Josep B. era «marit de la senyora Jesusa Romero».

39.- La data de l'òbit de Sofia apareix consignada a la «Transacció i conveni entre el senyor Ramon Bonaplata i la senyora Jesusa Romero» a fi d'executar el testament de Josep B., firmat el 23 de maig de 1845 (A.H.P.M., notari Isidro Ortega Salomón).

40.- El 1841, la separació d'en Narcís respecte a la firma «Bonaplata Hermanos» deixà sense valor la clàusula del testament d'en Josep, de data anterior, que llegava la fundició de Santa Bàrbara als seus dos germans cadets. Esdevingut l'òbit d'en Josep, aquests formalitzaren en dos documents l'exclusiva de l'establiment industrial a favor d'en Ramon: «Transacció i societat que atorguen els Srs. Ramon i Narcís Bonaplata, el primer d'aquesta Cort i el segon de la ciutat de Sevilla, relativament a la fàbrica de ferro colat establerta a l'ex-convent de Santa Bàrbara d'aquesta capital», de 19 d'agost de 1843, i «Transacció i conveni que atorguen el senyor Ramon Bonaplata i l'apoderat del senyor Narcís Bonaplata, germà d'aquell», de 16 de març de 1844 (ambdós documents a A.H.P.M., protocol 24.645, not. Isidro Ortega Salomón).

41.- A la partida de naixement del seu fill Eduard (infra nota 42) es consigna que en Ramon és «âgé de trente ans».

42.- Informació continguda al manuscrit «Notas para la historia del linaje de los Bonaplata», degut al senyor Emilio Bonaplata Caballero, bésnet d'en Ramon, ja mort, que molt gentilment m'ha deixat consultar el seu fill senyor Emilio Bonaplata González Mendoza.

43.- Per exemple, a la primavera i l'estiu de 1830, amb ocasió d'acompanyar, a més de la seva muller i la seva sogra, «un cunyat greument malalt» (segons la carta citada a la nota 1).

44.- Testament de Ramon Bonaplata, atorgat a Madrid el 4 d'octubre de 1845 (A.H.P.M., protocol 24.645, not. Isidro Ortega Salomón). Dec aquest document, així com el de la nota 53 bis i l'article de la nota 60, a l'investigadora sevillana Mª José Alvarez Pantoja.

45.- Segons la carta de Cea Bermúdez citada a la nota 1.

46.- He tractat dels orígens de la fortuna dels Figueroa, basada en la comercialització del plom d'Arrayanes, al capítol «Andalusia, paradís dels metalls no ferrosos», inserit dins de l'obra col·lectiva *Historia de Andalucía*, volum VII: *La Andalucía liberal (1778-1868)*, Editorial Planeta, S.A. Barcelona, 1981, ps. 399-460.

47.- BONAPLATA CABALLERO: «Notas...».

48.- Supra nota 4.

49.- «...havent intentat vendre la seva fàbrica als pocs mesos d'ésser ell l'amo únic...»

(testament de Ramon B., supra nota 44).

50.- MADDOZ, *Diccionario...*

51.- BONAPLATA CABALLERO: «Notas...».

52.- La descendència de Ramon Bonaplata i Josefa Roura es completà amb Júlia (nascuda el 1832), Antònia (n. 1836), Teodor (n. 1843) i Josefa (n. 1849 o 1850).

53.- El 1866, la vídua de Ramon Bonaplata continuava al davant de la fundició, associada una altra vegada amb Sanford (*Información sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles a los hierros, el carbón de piedra y los algodones...*, volum II: *Hierros*, Imp. Nacional, Madrid, 1867, p. 188), si bé no a l'antic convent mercedari, adjudicat el desembre de 1861 al Crèdit Mobiliari Espanyol, a causa de dificultats financeres, sinó a la finca anomenada «Tejar del Cerro», de Chamberí, adquirida el maig de 1864 (BONAPLATA CABALLERO: *Notas...*)).

53 bis.- Data deduïda d'un codicil de N.B., atorgat el 22 de setembre de 1865, quan comptava 58 anys (Arxiu Històric de Protocols de Sevilla, notari Pablo María Olave, llibre 19).

54.- Les cartes són reproduïdes en facsímil i transcrites a l'article d'INFANTE-GALAN referenciat a la nota 60.

55.- Supra nota 4.

56.- El 27 de juliol, en produir-se les primeres amenaces, en Narcís, capità del 1er. batalló de la Milícia Nacional, obtingué del general Llauder permís per a defensar amb els seus homes l'establiment fabril (PIRALA, Antonio: *Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista*, volum I, Madrid, 1899, p. 623).

57.- Testament de Narcís Bonaplata, datat a Sevilla el 22 d'octubre de 1851 (arx. Hist. de Protocols de Sevilla, notari Pablo Mª Olave; dec aquest document a Francisco de la Peña).

58.- MADDOZ, *Diccionario...*, XIV, 1849, p. 404.

59.- GIMENEZ i GUITED, Francisco: *Guía fabril e industrial de España*, Librería Española, Madrid, i Librería del Plus Ultra, Barcelona, 1862, ps. 146 i 148.

60.- INFANTE-GALAN, Juan: «La feria de Abril», al *Boletín de información municipal. Sevilla*, n.º 3 (1973), ps. IV-VI.

61.- BONAPLATA CABALLERO: «Notas...»

62.- L'antiga fundició de «San Antonio» funcionava ja a nom de «Pérez Hermanos» pel febrer de 1866 (cf. *Información sobre el derecho diferencial de bandera...*, v. II: *Hierros*, p. 171-177).

63.- He tractat d'aquest despertar en el treball que es cita a la nota 46.

64.- BONAPLATA CABALLERO: «Notas...»

65.- La fàbrica «La Minerva», «construïda a la Devesa de les *Yeguas*, del terme de Bailèn, que no és encara conclosa, però tant per la manera en què es va muntant com per la situació que ocupa, ha d'ésser amb el temps una de les primeres del districte. Avui ja crida l'atenció pel nombre de forns amb què ha començat a funcionar, per les seves dependències tan espaioses i per ésser l'única que té armadures i cobertes metàl·liques» (*Estadística Minera*, 1868, p. 59).

66.- A.H.P.M., protocol 27.691, notari Claudio Sanz y Barea. El preu es fixà en 180.000 rals.

67.- BONAPLATA CABALLERO: «Notas...»

68.- Ajuntament de Bailèn, Actes: sessió extraordinària de 15-XI-1871 (documentació proporcionada per Joan Alegret i Berta Nadal).

69.- Ajuntament de Bailèn, Actes: sessió extraord. de 25-IX-1873.

70.- El 1905, el «coto Figueroa», antic «coto Bonaplata», fou adquirit per la Societat Houillère et Metallurgique de Peñarroya (*Revista minera, metalúrgica y de ingeniería*, LVI, p. 154).

71.- El 1889, la comissió liquidadora de «Los amigos de Reding» vendrien la finca a Pablo Manot Vall, i aquest al municipi, el 1894 («Escriptura de venda d'una casa-palau situada al carrer de Santa Gertrudis d'aquesta ciutat, atorgada pel senyor Ramón Sainz García com a apoderat del senyor Pablo Manot Vall a favor de l'Ajuntament d'aquesta ciutat, davant del senyor Antonio Guzmán Armenteros», notari de la localitat, datada el 4 de febrer de 1894 i conservada a l'arxiu municipal).

72.- UMBERT, Marcelino: *España en la Exposición Universal de París de 1878. La ciencia, las artes, la industria, el comercio y la producción de España y de sus colonias ante los jurados internacionales*, Imp. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1879, p. 273.

73.- L'anunci de la subhasta fou publicat al *Bol. Of. de la Provincia de Jaén*, n.º 2873, de data 22 d'octubre de 1878.

74.- L'adjudicació s'efectuà el 18 de novembre de 1878. D'ella quedà finalment exclosa la mina «La Perla», en atenció al condomini exercit sobre ella per una altra persona, des del maig de 1867.

75.- El 1880, les 91 i 3/4 accions de la companyia arribaren a cotitzar-se a 50 i fins a 60.000 rals cada una (MARTOS, Julián de: *Guía de Linares y sus minas. Con una reseña histórica, estadística y geográfica de todos los pueblos de su provincia de Jaén*, Linares, Imp. de Julián de Martos e Hijo, 1880, p. 59).

76.- BONAPLATA CABALLERO: «Notas...»